

O ustálených spojeních v staročeských právních památkách

Emanuel Michálek

Mezi staročeskými právními památkami staršího údobí má v nejednom směru zvláštní postavení Řád práva zemského. Na jedné straně jde o památku nepochybně starobylou, patřící ještě do sklonku století čtrnáctého.¹ Na druhé straně je to text zejména po stránce jazykové značně vyspělý, představující svým způsobem závěr a vyvrcholení staršího vývoje. Těmito rysy se řád práva zemského namnoze podobá jiné významné staročeské památce téhož oboru, právní knize Ondřeje z Dubé. Považujeme proto za vhodné všimnout si z hlediska lingvistického některých složek lexika těchto právních textů² na počest badatelů, který při své odborné práci právněhistorické přistupuje k jazykovědným problémům se skutečným porozuměním.

K charakteristickým znakům staročeských právních památek patří jistý sklon k užívání formulí a typických ustálených spojení. V této souvislosti se naskýtá řada otázek; např. jaká je povaha takovýchto ustálených spojení, do jaké míry mají terminologický charakter, čím je tento charakter dán apod. Pokusíme se zde stručně osvětlit aspoň část této problematiky závažné pro lingvistiku i právní historii. Budeme uvažovat jen o těch typech ustálených spojení, která jsou ekvivalentem slova, lze je považovat za pojmenovací jednotku, čili o složených lexémech, např. *nad hlas*, ŘádZem 13: *hlasitě ŠtítMus* 91b. Stranou tedy zůstávají jak analytické opisy lexikálních jednotek typu *učiniti pónon* ŘádZem 69 ve významu *pónoniti* ŘádZem 75, „obeslati k soudu, zažalovati“, tak vyšší celky nad-slovní platnosti, jako jsou sentence, gnómy, pořekadla (*každému jest zbožie mílo* ODub 144) a jiné typy netvořící lexikálně významovou jednotku. Jak vyplývá už z povahy jazykových skutečností, rozdíl mezi spojením ustáleným a jeho protějškem, spojením volným (akcidenčním) ne-

¹ B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čs. vlastivěda ř. 2, Praha 1938, 30; V. Vaněček, *Ordo iudicii terrae a jeho pořadí v právních památkách českých*, Sborník věd právních a státních 42, 1942, 150n.

² Kde to bude účelné, doplníme výklad materiálem i z dalších textů. Zkratk pramenů užíváme ve shodě s rukopisem slovníku staročeského připravovaným v ÚJČ ČSAV. K jejich výkladu srov. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960, 373n.

musí být vždy dost zřetelný.³ Zejména obtížné bývá často určit ustálené spojení v jazyce starém, dochovaném jen částečně písemnými památkami, kde se nemůžeme zcela bezpečně opírat o dnešní jazykové povědomí. Je proto třeba používat kritérií umožňujících s jistou pravděpodobností objektivní rozhodování.

Takové základní kritérium můžeme vidět v tom, že v ustáleném spojení tvoří jeho složky spolu užší významový celek, významovou jednotu.⁴ Tato skutečnost je hlavním diferenčním rysem rozlišujícím spojení ustálená od spojení volných, akcidenčních. Tak je např. zřejmé, že v staročeském pojmenování doby postní *suché dni* ODub 4 má adjektivum *suchý* jiný význam než ve volných spojeních *suchá větve* ŠtítVyš 29a, *suché strniště* GlosKap 180b, *suché léto* CestKab 19, 41 apod. Je příznačné, že tento význam adjektiva *suchý* je omezen právě jen na spojení *suché dni*, jeho rozložením zaniká. Na stejné úrovni jsou také některá spojení jiná, např. *krátko činiti komu* ArchČ 4, 4 (1441), „křivditi někomu“, *krátko se děje komu* HilRožmb 25a „křivdí se někomu“. I zde je daný význam omezen jen na uvedené spojení, jinak se u slov *krátký*, *krátko* nevyskytuje (srov. významový rozdíl např. proti *stoj to dlouho neb krátko* Tkač 119 (1495)). Jednota a nerozložitelnost ustáleného spojení se může projevovat také tím, že jedna z jeho složek jako samostatné slovo vůbec neexistuje. Tak je tomu třeba u spojení *nedochodčí hřivna* „pokuta placená poddaným, který se ve stanovené lhůtě neusadil na místě, kam si vyžádal propuštění“: (*propuštěný poddaný*) *tu, kdež nedojde, má dáti nedochodčí hřivnu* Drn 93. Přídavné jméno *nedochodčí* jinak než v tomto spojení vůbec není doloženo. Podobně ani slova *přeskáčka*, *třetice* nejsou jinak doložena než v předložkových pádech *na přeskáčku* ODub 87 „střídavě“, *do třetice* ODub 61 „po třikrát“.

Dost často se však setkáváme s případy méně jasnými, kdy mohou být pochybnosti o tom, zda jde o spojení volné nebo ustálené. Např. spojení *žena oddaná* ŘádZem 30 *uxor legitima* „zákonitá, řádná, legitimní manželka“ bychom byli nakloněni vykládat jako pouhé spojení akcidenční s významem „žena, která byla (svatebním n. zasnubním obřadem) s někým oddána“. Kdybychom význam uvedeného spojení mohli skutečně takto vykládat, pak by nepochybně o volné spojení šlo: jeho celkový význam by totiž vyplýval bez nějaké změny nebo posunu ze součtu významů obou složek (žena + oddaná). Ve skutečnosti je však celkový význam našeho spojení přece jen trochu jiný: *žena oddaná* neoznačuje pouze „ženu, která byla s někým oddána“, nýbrž vyjadřuje spíše právní důsledky této

³ Srov. J. Kuchař, *Základní rysy struktur pojmenování*, Slovo a slovesnost 2, 24 (1963) 105n.; k obecným otázkám sem patří dále B. Havránek - A. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1963, 409n.

⁴ J. Filipec, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, Praha 1961, 248n.

skutečnosti: znamená „řádnou, právoplatnou manželku“. Tu jde tedy o jistý významový posun. Proto se domníváme, že můžeme typ *žena oddaná* pokládat za spojení ustálené (za složený lexém).

Jistou nesnáz při určování ustálených spojení může působit rovněž skutečnost, že staročeská spojení, a to i taková, která bychom jinak byli ochotni pokládat za ustálená, vykazují nezřídka určitou variabilitu. Tu se přirozeně naskytá otázka, zda je tento jev vůbec slučitelný s povahou ustálených spojení a je-li, tedy do jaké míry. Je předem jasné, že ve spojeních ustálených může jít jen o variabilitu v jistých mezích. Tak např. „oženit se s někým“ je v staré češtině vyjádřeno spojením *pojieti koho za ženu* ŠtítBarl B 196a. Slovo *žena* v tomto spojení může být nahrazeno substantivy *choť* ModlLeg 74b, *manželka* PasMA 329 čili slovy souznačnými, synonymy, aniž se význam nebo povaha ustáleného spojení nějak změní. Je tedy jedním z druhů variant ustálených spojení takový typ, v němž mohou alternovat některé výrazy synonymní. Jiný typ je dán slovo-*tvornými* dubletami, tj. slovy odvozenými od téhož základu různými příponami, popřípadě předponami: např. „kontumační rozsudek“⁵ se označoval v staré češtině jako *právo stané* ŘádZem 97, ale jsou doloženy i varianty *právo stalé* ODub 136 var., *právo ustané* ODub 136 (1454), *ustalé právo* ArchČ 15, 372 (1489); podobně vedle *hřivna nedochodčí* „pokuta placená poddaným, který se neusadil v určité lhůtě tam, kam si vyžádal propuštění“ je doloženo *hřivna nedochodní* v témž významu.⁶ Je tedy zřejmé, že dublety tohoto typu povahu ustáleného spojení neporušují. Totéž lze říci také o variantách v rovině gramatické, u nichž jde například o střídání různých pádů nebo o střídání přívlastku adjektivního se substantivním apod.: *pojieti koho sobě ženě* LegMar 16 „oženiti se s někým“ má varianty *pojieti koho sobě ženú* LegJid 256, *pojieti koho za ženu* ŠtítBarlB 196 a; „veřejný škůdce“ byl *zemský zhúbce* ODub 107 nebo *zhúbce země* ListářRožmb 2, 31 (1439) apod.

Jistě by bylo možno najít i jiné typy variant ustálených spojení, zmíníme se ještě aspoň o jednom charakteristickém případě: Ustálené spojení se nezřídka vyskytuje v dvojí podobě, širší a užší, přičemž širší znění má o jeden rozvíjející člen víc. Příznačné však je, že tento člen rozvíjející konstrukci syntakticky nevnáší do ní žádný nový prvek po stránce sémantické: např. „postní doba, půst“ se vyjadřovala spojením *suché dni* ODub 1 nebo *postnie suché dni* ArchČ 4, 283 (1474). Přídavné jméno *postní* zde neobohacuje spojení o nový rys sémantický, protože význam „půst“ má už spojení *suché dni*. Podobná situace je u spojení *(slibovati) rukú nedielnú* ArchČ 3, 246 (1424) „společně“, kde je doložena i širší varianta

⁵ V. Vaněček, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1964, 223.

⁶ Srov. J. Gebauer, *Slovník staročeský* 2, Praha 1916, 538n.

(*slibovati*) *rukú společní nedíelnú* ListářRožmb 1, 3 [1418]. Společným znakem všech různých variant vyskytujících se v ustálených spojeních je okolnost, že variabilita takto vznikající nenarušuje významovou jednotu spojení jako celku. Tím se právě liší od spojení volných, jejichž proměnlivost se pohybuje v širších mezích jistých významových okruhů, např. *dočiniti se čeho* se pojí s předměty označujícími něco nežádoucího, nezákonného (*dočiniti se mužobojstva* DalC 2 „dopustit se vraždy“, *dočiniti se hříchu* RokPost 1, 597 var. apod.

Jiným svědectvím o významové jednotě ustáleného spojení může být skutečnost, že ustálené spojení mívá nezřídka protějšek v synonymním (souznačném) pojmenování jednoslovném: tak vedle *králova milost* ODub 114 bylo substantivum *král* ODub 116, vedle *otec poruční* ArchČ 5, 532 (1485) bylo *poručník* ArchČ 6, 27 (1412), vedle *bez práva* ODub 32 bylo *bezprávně* ODub 33 apod. Od skutečných ustálených spojení synonymních s jednoslovným výrazem je tu nutno lišit synonymní opisy nemající platnost pojmenovávací jednotky. V takovém opise funguje obvykle slovo, jehož oblast spojování s jinými slovy určitých významových okruhů (valence, kompaktibilita) je značně široká, přitom význam takového slova je v podstatě stále týž: např. staročeské *učiniti se* spojovalo se jmény *tanec* Baw 175a, *příjezd* KolAO 10, *sněm* Tovač 3, *modlitbu* KorMan 35a aj. Tyto typy nelze pokládat mechanicky za ustálená spojení, i když existuje jednoslovný protějšek, zejména je-li mezi oběma typy určitý rozdíl významový, jako např. mezi *přisahati* a *přisahu činiti* v dokladech (*pohnaný*) *má přisahati za svou nevinu* ŘádZem 22; *to my běřem na svou přisahu konšelskú, ježto smy ji činili* ŘádZem 79.

V dosavadních úvahách jsme nechali stranou otázku, jak jsou mezi ustálenými spojeními zastoupena pojmenování pro odborný styl nejprůběžnější — termíny, i když jejich různé typy jsme již uváděli zatím bez zřetele k jejich povaze terminologické. Uvažujeme-li o povaze termínu, ukazuje se, že jeho povaha je dána především vztahem k pojmoslovné soustavě daného oboru.⁷ Právě vztah k staročeské právní pojmové soustavě rozhoduje o tom, že např. typ *královo právo* „právní řád platící v oblastech podřízených přímo českému králi“ (*měšťané sedlčanští žádají*) *abychme jim i jich městu . . . královo právo dáti a puojčiti a jich město . . . vysvoboditi ráčili* ListářRožmb 1, 4 [1418] hodnotíme jako ustálené spojení termino-

⁷ K terminologii obecně srov. B. Havránek, *Terminologie, Studie o spisovném jazyce*, Praha 1963, 81n. (část hesla *Terminologie* v OSNND VI/1, Praha 1943, 1074—78). O vztahu termínu k pojmu J. Filipec, *Česká synonyma*, 268; V. Budovičová, *K metodologii sémantického výzkumu, Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, zvl. 270n.; K. Hausenblas, *K specifickým rysům odborné terminologie*, tamtéž 248n.; V. Budovičová, *K teorii jazykového významu*, *Jazykovedný časopis* 13, 1962, zvl. 115n.; též autorka, *Sémantické principy odborné terminologie*, *Čs. terminologický časopis* 2, 1963, 193n.

logické povahy, automatizované sousloví.⁸ Patrný je tu významový rozdíl proti stejně znějícímu volnému spojení s významem „králův právní nárok“: *(nejvyšší komorník) má práva králova z práva brániti* ODub 118. — Obdobně jen okolnost, že spojení *násobnie léta* vyjadřuje pojem právního oboru („promlčecí lhůta“), rozhoduje o jeho terminologické povaze *některého sirotka držány jsou dědiny, až násobnie léta prošla* (Všeh) Jir 66) a rozlišuje tento typ od běžného spojení neterminologického s významem „vícekrát se opakující, po sobě následující“: *to zbožie jemu tak sstúpené držel jest ot otce šest let násobných bez překažení* ArchČ 1, 345 (1437). Souhrnně můžeme právní termín charakterizovat jako lexikálně významovou jednotku pojmenovávající právní pojem. Z toho vyplývá vymezení terminologických spojení v dvojím směru. Především samozřejmě nelze pokládat za právní termíny taková ustálená spojení, která vyjadřují pojmy a představy jiné než právní, i když se třeba vyskytují v právním textu, srov. např. *lovenie ryb* ŘádZem 55 „rybolov“, *jiesti vieru* AlxBM 91 „uvěřiti“, *nad hlas* ŘádZem 13 „hlasitě“. Na druhé straně nemůžeme považovat za termíny ta spojení, která sice vyjadřují skutečnost právně závaznou, relevantní, ale sama nejsou pojmenovací jednotkou: *ten, jenžto pohoní* ŘádZem 2 *actor*; *právo ohraditi komu* ŘádZem 4 „vyhraditi právní prostředky“; *jich obce i práva byl odsúzen* ŘádZem 51 „byl prohlášen za psance, postaven mimo zákon, vyobcován“. Souvislost mezi terminologickým pojmenováním a pojmem lze sledovat i dále. Podobně jako u pojmů můžeme také u termínů rozlišovat jednotky nadřazené, podřazené, souřadné; srov. např. pojmenování nejvyšších úředníků (*najvyšší úředníci: purkrable pražský, komorník najvyšší, písař najvyšší* ODub 3) nebo pojmenování právních okruhů, do nichž patřili příslušníci různých společenských vrstev a stavů (*právo zemské „šlechtické“, právo městské, právo duchovnie „kanonické“* ODub 10—11, *právo hornie* PrávoHor 269 „horní“ apod. Těchto skutečností lze využít při rozhodování, jde-li v daném konkrétním spojení o termín nebo o lexikální jednotku běžné slovní zásoby. Srovnáme-li např. takový méně doložený typ *starý komorník, ješto komorníky rozdává* ODub 120 s typy souřadnými, nadřazenými a podřazenými (*starosta komorníkova* ODub 14, *najvyšší komorník* ODub 3, *komorníčí druh* ODub 5 apod.), které mají vesměs terminologickou povahu, budeme i uvedený méně zřetelný případ hodnotit podobně.

Vztah termínu k příslušnému pojmu jím vyjadřovanému vystupuje do popředí natolik, že ostatní významové vztahy jazykové jsou ve srovnání se slovy běžné zásoby značně utlumeny. Sémantické a formální vztahy termínu k jiným pojmenováním, jimiž je dána jeho motivovanost, mohou

⁸ Automatizovaným souslovím (skupinou slov) rozumíme spojení několika slov, která mohou mít význam samostatný, ale v daném výkazu tvoří významovou jednotku. Srov. B. Havránek, *Terminologie, Studie o spisovném jazyce*, 81.

být překážkou významové přesnosti a jednoznačnosti termínu. Posuzujeme-li z tohoto hlediska staročeská terminologická ustálená spojení, docházíme k závěru, že jen menší část může být považována za izolovanou v poměru k jiným pojmenováním. Jsou to především spojení kalková typu *mrtvá ruka* „název církve jakožto vlastníka nemovitosti“⁹ (srov. lat. *manus mortua: ne bona fidelium in manus mortuas transferantur* „... ustanovujeme, žádnému aby neslušelo ... dáti, prodati, převesti nebo jiným kterýmž buď odlučování zápisem proměnit k osobám, městům nebo zbořům nebo v ruce mrtvé neb v jiná místa všelikého pokolenie osob, kteréžto osoby samy svými životy z toho zboží nemohly by z práva slúžiti a hotovy býti královskému způsobení MajCar 32). Že spojení *mrtvá ruka* bylo už v staré češtině málo průhledné, to ukazuje skutečnost, že na paralelním místě volnějšiho překladu *Maiestas Carolina* je nahrazeno jiným typem (*v ruce člověka mrtvého*, ArchČ 3, 116 pod čarou). Do této souvislosti patří dále názvy starobylých institucí, jimž pozdější autoři právních knih již nerozuměli a jejichž motivace se tak postupně ztrácela, popř. přehodnocovala, např. *dávati, vzdávati v ohřeb někoho* ŘádZem 58n. „odevzdávati přistiženého škůdce vlastníkem úřadu, aby mu odňal vše, co má škůdce ze svého jmění s sebou“¹⁰: Dochází ke komolení a matení terminologie (*vzdávati* m. *vdáti*), přičemž sám lexikální význam slova *ohřeb* je už nejasný, jak vyplývá z pokusů o výklad (spojováno s *pohřeb* apod.).¹¹ To jsou však spíše případy okrajové. Ve svém celku se staročeská právní terminologie motivovaným pojmenováním složeným nijak nevyhýbala, jak ukazují i příklady uvedené v této stati. Jde ovšem o jev vyskytující se v přirozených jazycích vůbec.¹²

Zamyslíme-li se na konec nad syntaktickou (skladební) strukturou ustálených spojení v staročeských právních památkách, zjistíme, že převážnou část jich tvoří přívlastková spojení se substantivem. Nejčastějším typem je tu spojení substantiva s adjektivem denominativním (odvozeným ze jména), např. *zhúbce zemský, druh komorníčí*, nebo deverbativním (odvozeným ze slovesa), např. *právo stané, žena oddaná*. Poměrně méně časté je spojení substantiva s adjektivem neodvozeným, původním, např. *suché dni, plný súd*. V souvislosti se značným zastoupením přídavných jmen, která nelze stupňovat (např. *zemský, komorníčí, staný*), je řidší uplatnění komparativů a superlativů ve funkci přívlastku: poměrně čas-

⁹ *Ottův slovník naučný* 17, Praha 1901, 826. V. Vaněček, *Dějiny* 126.

¹⁰ Srov. V. Vaněček, *Záhada vdání*, Rozpravy ČA tř. 1, č. 95, Praha 1942. 39n.

¹¹ V. Vaněček, *Záhada vdání* 25n.; 38n. V. Machek spojuje *ohřeb* s *hřebati* „hrabati“. (*Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 335n.). Souvislost s *ograbiti* „obráti, oloupiti“ pokládá za nejpravděpodobnější ve shodě s Brandlem i V. Vaněček (o. c. 39).

¹² K. Hausenblas, *K specifickým rysům odborné terminologie* 254.

těji tak bývají označovány různé úřední hodnosti, např. *úředníci větší, úředníci menší, nejvyšší komorník* apod. Méně časté než přívlastkové spojení adjektivní je spojení dvou substantiv, z nichž jedno má funkci neshodného přívlastku (např. *zhúbce země vedle zhúbce zemský*). Zvláštním případem jmenných spojení jsou předložkové pády typu *na přeskáčku, do třetice*. Ve skupině se základním členem slovesným bývá závislý člen různé povahy, jeho vztah k členu řídícímu může být těsnější (*ustátí právo, nedržeti stran*) nebo volnější (*krátko činiti komu, pojieti koho za ženu, před se jíti* apod.).

Také po stránce významové vykazují ustálená spojení dosti velkou různorodost. Označují především osoby podle jejich právního nebo úředního postavení (*škódcé zemský; žena oddaná; otec poruční, nejvyšší komorník*), tituly a zdvořilostní obraty (*králova milost, najosvícenejší knieže*), různé právní pojmy a instituce (*právo stané, zemský soud*), pojmy časové (*suché dni; léta zemská, čas zemský*), věci peněžní a majetkové a vztahy s nimi související (*hotové peníze, právo podacie*) apod. Je tu tedy poměrně velké bohatství dokladů při dosti značné rozrůzněnosti významové i formální. Všechno to ukazuje, že ustálená spojení byla charakteristickou a frekvenčně výraznou složkou lexika staročeských právních textů již v starším údobí jejich vývoje.

О УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ В ДРЕВНЕЧЕШСКИХ ПАМЯТНИКАХ

(Резюме)

Э. Михалек

К характерным чертам древних чешских юридических памятников относится старание пользоваться формулами и типичными устойчивыми словосочетаниями. Главным дифференцирующим признаком для различения устойчивых словосочетаний от словосочетаний свободных служит единство по значению элементов устойчивых словосочетаний, невозможность разложить их по значению. Но с другой стороны для устойчивых словосочетаний характерна известная степень вариантности. Затем для них типичен тот факт, что устойчивые словосочетания часто имеют соответствующее синонимическое однословное наименование. В древней чешской юридической терминологии в первую очередь используются составные мотивированные наименования. К немотивированным относятся словосочетания архаические и некоторые типы калькировки.